

Ю. М. Сафонов,

д. е. н., професор, Державний вищий навчальний заклад "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ КЛАСТЕРИЗАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Y. Safonov,

Doctor of Economics, Professor State university "Kyiv National Economic University named Vadym Hetman"

STATE REGULATION OF UKRAINE KLASTERYZATSIYNOYI POLICY

У статті розглядаються питання державної кластерної політики в Україні; розкрито питання агропромислового виробництва, забезпечення відповідності інструментів державного регулювання, їх інжинірингу, особливостям об'єктів регулювання.

The paper deals with the state of cluster policy in Ukraine solved the issue of agricultural production to ensure compliance instruments of state regulation of engineering, features regulated objects.

*Ключові слова: державне регулювання, господарські процеси, кластерна політика, управління.
Key words: government regulation, business processes, cluster policy management.*

ВСТУП

Сучасний етап розвитку агропромислового виробництва в Україні характеризується докорінною перебудовою інституціональної структури аграрної економіки, пов'язаною із процесами капіталізації. Сільське господарство України, яке до 2000-х років штучно перебувало за межами дій ринкової економіки (діяли окремі квазі-ринкові інструменти), швидкими темпами "наздоганяє" інші сфери економіки, які пройшли певні етапи еволюції свого розвитку (передусім це відноситься до інших сфер АПК — переробної галузі, інфраструктури тощо). Отже, майбутнє розвитку суб'єктів агробізнесу в Україні вже практично неможливо уявити без впровадження світових економічних досягнень.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Система агробізнесу в Україні в наш час перебуває у певному трансформаційному стані, в якому одночасно спостерігаються різні стадії розвитку його суб'єктів. Проте, дедалі стає все більш очевидним, що сільськогосподарський бізнес у найближчий період сконцентрується в руках обмеженої кількості великих агропромислових формувань. Так, за прогнозами фахівців, процеси консолідації в агробізнесі призведуть до формування 200—300 основних гравців аграрного ринку, які будуть виробляти левову частку аграрної продукції [11]. Зазначені прогнози можна позиціонувати на досвіді Російської Федерації, де зазначені процеси тривають уже кілька років. За інформацією Всеросійського інституту аграрних проблем та інформатики, концентрація виробництва у найбільших господарствах із кожним роком тільки посилюється: якщо у 1995—1997 роках найбільші 300 аграрних підприємств виробляли 14,1 % товарної продукції, то у 2004—2011 роках — уже 28,8 % [15]. На думку О. Єранкіна, враховуючи розміри країни, в Україні можна спрогнозувати більший рівень концентрації бізнесу [4, с. 175].

У 2011 році 33 найбільші компанії контролювали 2,78 млн га сільськогосподарських угідь, що складало 6,7 % від загальної площі таких угідь в Україні і 13,1 % усіх сільськогосподарських угідь, які контролюються великими та середніми підприємствами України. При цьому за-

явлені плани цих, а також інших компаній, які активно збираються "нарошувати аграрні м'язи", щодо збільшення розмірів землекористування, дають змогу спрогнозувати подальше збільшення розміру таких земельних угідь [4, с. 184].

Серед мотивів процесу капіталізації в АПК виокремлюють так звані "універсальні", які відносяться до більшості підприємств: перспектив і земельних операцій після відміни мораторію на продаж землі; пільгове оподаткування сільськогосподарського виробництва та можливість отримання дотацій і компенсацій із державного бюджету; невеликі витрати на формування земельних масивів, як правило висока прибутковість рослинництва.

Крім того, О. Єранкін виділяє і специфічні мотиви формування агропромислових формувань [4, с. 184]: спроба розвинути повноцінний агробізнес із залученням акціонерного (в тому числі іноземного) капіталу, намагання стати глобальними компаніями (хоча можливий продаж частини або всього бізнесу); розвиток агробізнесу як необхідної інтеграційної складової переробної і харчової промисловості. У даному випадку сільськогосподарське виробництво виступає, в першу чергу, в якості гаранта постачання сировини належної якості, у необхідній кількості, невисокої вартості; розвиток аграрного бізнесу як одного з підрозділів бізнесу великих фінансово-промислових груп; розвиток бізнесу українськими бізнесменами-вихідцями з політики або державних структур, використання "напрацьованих зв'язків", зливання з бізнес-партнерами (політичне прикриття); регіональні аграрні групи; прихід капіталу із сфери забезпечення сільськогосподарського виробництва; зернотрейдери; венчурні компанії — розвиток і подальший перепродаж бізнесу або його частки, гарантія повернення інвестицій; зарубіжний капітал — розвиток агробізнесу в Україні.

Звичайно, така класифікація мотивів входження в агробізнес є дещо умовною, адже деякі з них є взаємопов'язані. Наприклад, політична складова бізнесу, як правило, характеризується причетністю агропромислового формування до певної фінансово-промислової групи, що пояснюється "специфікою" формування політичної і економічної еліти в Україні. У цьому аспекті О. Єран-

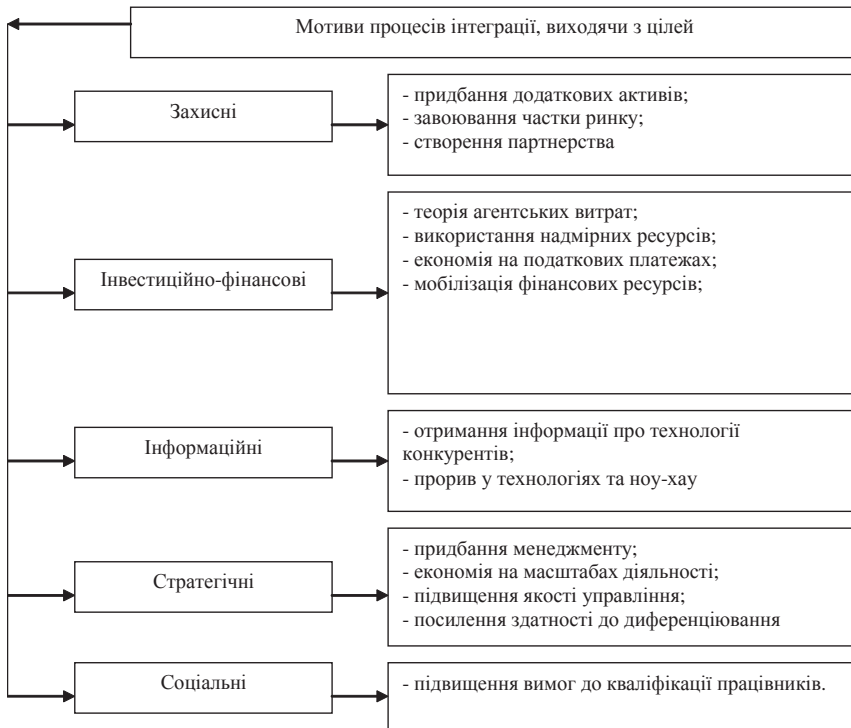

Рис. 1. Концепція елементів мотивації процесів інтеграції підприємств, виходячи з різних груп цілей

кін наголошує на ймовірній можливості настання четвертого етапу концентрації виробничих активів в агробізнесі — масовий прихід транснаціональних корпорацій в Україну, що потребує докорінної перебудови свідомості і стратегії економічної поведінки як на державному, так і корпоративному рівнях [4, с. 186].

У численних дослідженнях, присвячених феномену злиття і поглинання, наводяться різні мотиви, перелічені компаніями. Основною теорією, що пояснює причини проведення процесів інтеграції, є синергетична. Сутність її полягає у виникненні синергетичного ефекту в результаті здійснення інтеграції та наступної діяльності. Об'єктом вивчення синергетики є кооперативний ефект, який виникає у відкритих системах із самоорганізацією. Цей ефект супроводжується виникненням якісно нових функціональних, просторових і часових структур. Практичний прояв синергетичного ефекту в результаті взаємодії елементів системи відбувається у формі виникнення нових якостей, ознак, функцій та механізмів функціонування інтегрованої структури [13, с. 180].

Узагальнюючи дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів щодо мотивів процесів інтеграції, О. Мягкова пропонує наступну концепцію цих мотивів (рис. 1) [13, с. 181].

На сьогодні створення інтегрованих структур, як правило, супроводжується зниженням транзакційних витрат, оптимізацією структури бізнесу, диверсифікованістю діяльності, можливістю залучення додаткових ресурсів для експансії на нові сегменти ринків та інші переваги. У рамках організаційного об'єднання проблема підвищення конкурентоспроможності продукції може бути вирішена з більшою ефективністю, робить висновок О. Косіюк [9]. Однак відсутність концепції розвитку в області об'єднання господарюючих суб'єктів, усунення владних структур від вживання дійових заходів зі збереження сформованих господарських зв'язків, опортуністична поведінка з боку місцевої влади сприяють посиленню відцентрових тенденцій у народному господарстві.

І. Акімова та О. Щербаков вказують на переваги й недоліки вертикальної інтеграції [1, с. 26]. Головним стимулом до цього є можливість підприємств скоротити операційні витрати і збільшити прибуток. Виграш від вертикальної інтеграції настає у результаті: зменшення затрат, пов'язаних з укладанням і виконанням комерційних контрактів і мінімізації витрат від опортуністичної по-

ведінки партнерів; гарантії стабільних поставок сировини і матеріалів; створення потужного механізму запобігання ціновому і податковому регулюванню шляхом виконання операцій між підрозділами однієї компанії і забезпечення збільшення монополістичної влади на пов'язаних ринках, що позитивно впливає на ціну, і, відповідно, збільшує прибутки підприємства.

В умовах перехідної економіки слабе інституційне середовище і м'які бюджетні обмеження посилюють стимули підприємства до вертикальної інтеграції у зв'язку з наступними причинами.

По-перше, слабе виконання і захист контрактів законодавчою системою збільшує невизначеність у питаннях своєчасності поставок сировини матеріалів, а також оплати кінцевого продукту.

По-друге, проблема нестабільності поставок сировини може бути особливо серйозною на ранніх стадіях реформування ефект "дезорганізації", коли старі виробничі зв'язки переважно розірвані, а встановлення нових є надто затратними.

По-третє, в умовах недостатньо розвинутих фінансових ринків обмеження ліквідності є додатковим стимулом до вертикальної інтеграції.

По-четверте, в перехідних економіках великі підприємства нерідко стають предметом м'яких бюджетних обмежень.

У перехідних економіках підприємства мають значні стимули до використання вертикальної інтеграції як механізму адаптації до неефективного інституційного середовища. Разом з тим, відкритим залишається питання суттєвості виграшу в результаті такої поведінки безпосередньо для самого підприємства в цілому [1, с. 26].

Суть агропромислової інтеграції, наголошує А. Мельник, — переваги від такого об'єднання, передусім для виробників сировини, які зазвичай традиційно менш ефективні порівняно з тими, хто в подальшому має з нею справу. Поєднані в один організаційний комплекс виробництво, зберігання, переробка і реалізація сільгосппродукції дають вигоду всім її учасникам, але в першу чергу сільгоспвиробникам. Останні мають стабільний збут своєї продукції, мають змогу спеціалізуватися на вигідних видах продукції (зменшується ризик спеціалізації на вільний ринок), зменшуються витрати обігу для всіх учасників інтеграції, зростають інтеграційні можливості [8]. Водночас, вказує автор, процесу агропромислової інтеграції притаманні певні проблеми. Головна з них полягає в тому, що важко визначити, хто повинен здійснювати управління і контроль в такій інтеграції — аграрії чи ті, хто використовує їх продукцію, а також у розподіл прибутку від реалізації кінцевої продукції. Досвід розвинених країн свідчить про те, що в агропромисловій інтеграції головним суб'єктом є великі торгово-промислові корпорації з акціонерною формою власності. Вони взаємодіють на засадах укладання довготермінових контрактів. Організаційною формою таких акціонерних утворень є агропромислові фінансові групи. Саме у такій структурі є можливість оперативної мобілізації фінансових ресурсів та раціональний їх розподіл між суб'єктами інтеграційного об'єднання. Агропромислової формування зазвичай забезпечують менші витрати і більшу ефективність виробництва порівняно з кооперативами й спілками фермерів.

Узагальнюючи моделі агропромислової інтеграції в економічно розвинутих країнах, можна зробити висновок, що в більшості випадків об'єктом інтеграції є сільське господарство, а основною координуючою і регулюючою силою часто стають несільськогосподарські фірми. Агропромислова інтеграція в зарубіжних країнах здійснюється переважно в таких формах [8, с. 131]: контрактна система відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробними, збутовими та іншими організаціями; агропромислові формування, створені

шляхом об'єднання капіталів і праці юридичних та фізичних осіб (корпорації, кооперативи і т. д.); комбінати, у яких представлений увесь технологічний цикл — від виробництва сільгосппродукції, її переробки і до реалізації кінцевому споживачу; об'єднання, які створюються на основі договорів між учасниками й очолювані фірмою-інтегратором, яка здійснює зв'язки з іншими учасниками об'єднання на контрактній основі або шляхом участі у формуванні їх власності; холдингові компанії.

Найстійкішими є великі об'єднання, які здійснюють виробництво, переробку і збут продукції АПК. Звідси в економічно розвинених країнах існує високий рівень монополізації і централізації в переробній галузі небагатьох великих фірм, які контролюють основну частину переробки сільськогосподарської продукції країни при винятковій активності індустріальних фірм із встановлення інтеграційних зв'язків із сільськогосподарськими виробниками.

При об'єднанні сільгоспвиробників у кооперативні організації, останні керують виробництвом продукції у фермерських господарствах з метою досягнення максимальних кінцевих результатів з переробки та збуту продукції (встановлюють обсяги і якість сировини, терміни поставки, порядок розрахунків тощо). Водночас кооперативні організації, об'єднання й індустріальні фірми прагнуть якнайповніше забезпечити сільгосптоваровиробників усім необхідним для успішного виробництва сільськогосподарської сировини потрібної якості та в необхідних кількостях. Слід підкреслити, що в багатьох зарубіжних країнах значною є державна підтримка процесів агропромислової інтеграції.

Створення організаційних об'єднань, на думку О. Косяк, має супроводжуватися низкою заходів органів державного управління, спрямованих на підвищення ефективності діяльності господарюючих суб'єктів [9, с. 166]: заходи, що зумовлені дією науково-технічного прогресу (отримання інших навичок, поглиблення процесу розподілу праці і спеціалізації, підтримка високою рівня науки й технології серед учасників, модернізація і освоєння нової продукції і технологій тощо); заходи, пов'язані із впливом інституційних факторів (трансакційні витрати, інформаційна асиметрія, альтернативні напрями забезпечення контрактів); напрями, пов'язані із впливом ринкової кон'юнктури (невизначеність структурних умов ринку, конкуренція, коливання попиту); напрями, зумовлені дією економічних факторів (економія за рахунок ефекту масштабу, структура виробництва, структура активів, наявність стратегій); заходи, пов'язані із дією економіко-географічних факторів (територіальна структура елементів об'єднання, ступінь концентрації у регіоні).

В історичному плані процес створення союзу сільськогосподарства та промислового виробництва в Україні пройшов три етапи. Перший етап — це об'єднання сільськогосподарського та промислового виробництва. Його характерною рисою є створення на сільськогосподарських підприємствах підсобних промислових виробництв і промислів (млини, цехи з консервації та переробки овочів і фруктів), які сприяли пом'якшенню сезонності сільськогосподарського виробництва і раціональному використанню робочої сили.

Другий етап характеризується зближенням галузей сільськогосподарства та промисловості на основі їх кооперації. Сільськогосподарські підприємства, зберігаючи юридичну самостійність, пов'язують свою діяльність з переробними підприємствами договорами і товарно-грошовими відносинами. По суті, цей процес є агропромисловою кооперацією.

Третій етап характеризується злиттям галузей сільськогосподарства і промисловості, створенням агропромислових фірм, об'єднань, комбінатів. На цьому етапі відбувається інтеграція сільськогосподарського виробництва з промисловим виробництвом.

У масштабі всієї країни, областей і районів агропромислової інтеграція являє собою взаємопов'язану сукупність галузей народного господарства, які беруть участь у виробництві сільськогосподарської сировини, її заготівлі, переробці, зберіганні, транспортуванні, збуті, створенні засобів виробництва та їх обслуговуванні. Ця сукупність становить агропромисловий комплекс краї-

ни, розвиток якого регулюється державою [7, с. 148]. На рівні підприємств і об'єднань агропромислової інтеграція розвивається за двома напрямками, вказує автор. Перший — за рахунок зв'язків сільськогосподарства з промисловістю і на цій основі здійснюється технічне переозброєння сільськогосподарського виробництва, його індустріалізація.

Другий напрям — створення нових форм підприємств на базі сільськогосподарського і промислового виробництва під єдиним управлінням. У цьому випадку, як правило, об'єднуються підприємства, що спеціалізуються на виробництві однієї або кількох видів сільськогосподарської продукції, з одним або декількома промисловими підприємствами, що виробляють кінцеві продукти. Крім сільськогосподарських підприємств, ці об'єднання включають підприємства обробної, легкої та інших галузей промисловості, а також служби заготівельних, транспортних і торгових організацій.

Необхідність агропромислової інтеграції в усіх країнах пов'язана з великою технічною відсталістю сільськогосподарського виробництва порівняно з промисловістю; сезонністю аграрного виробництва, залежністю його від погодно-кліматичних умов; стихійністю ринку сільськогосподарської продукції; необхідністю підвищення конкурентоспроможності виробництва [7]. А тому інвестування капіталу тільки в сільське господарство являє собою великий ризик. Вкладення коштів у процес переробки та реалізації сільськогосподарської продукції пов'язане також з необхідністю отримання сировини в достатній кількості, що викликає об'єктивну потребу у встановленні певних зв'язків із сільськогосподарськими товаровиробниками. Великий капітал зацікавлений у технічному переозброєнні сільськогосподарства для прискорення його до потреб великих промислових підприємств, тому переробні підприємства часто є ініціаторами інтеграційних зв'язків. Таким чином, аграрні підприємства вступають в інтеграційні зв'язки з метою зниження ризику, пов'язаного з сільськогосподарським виробництвом, тоді як переробні та інші підприємства агробізнесу прагнуть забезпечити собі стабільні доходи завдяки наявності надійної сировинної бази або гарантованого збуту своєї продукції чи послуг.

Отже, об'єктивний процес поглиблення спеціалізації, посилення концентрації та інтенсифікації, кооперації й комбінування сільськогосподарських галузей зумовлює їх поєднання з промисловими підприємствами та іншими сферами економіки шляхом підвищення рівня розвитку техніки, машинної технології, масово-поточкового виробництва. Об'єднання підприємств сільськогосподарства та промисловості в єдине інтеграційне формування стає не тільки можливим, а й значимим важелем підвищення ефективності виробництва, прискорення соціально-економічних перетворень на селі.

Вертикальна інтеграція є закономірною тенденцією, яка формується на основі подальшого поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва і має безпосереднє відношення до характеру міжгалузевого обміну, її можна розглядати як стратегічний напрям вирішення проблеми нееквівалентності міжгалузевого обміну [2, с. 85].

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок: проголошення Україною євроінтеграції головним державним пріоритетом є явищем закономірним і незмірно важливим для подальшого розвитку нашої країни; Україна досягла великих успіхів у реалізації однієї з основних вимог статті 6 діючого нині Договору про Європейський Союз щодо обов'язковості розвитку в країні свободи і демократії, однак важливою умовою вступу до ЄС залишається наявність у країни-кандидата відповідного рівня ефективності економіки. В Україні в цьому плані надзвичайно продуктивну роль може відіграти її агропромисловий комплекс, конкурентоформуючими рисами продукції якого на зовнішньому ринку можуть бути її висока якість, екологічність і відносна дешевизна. Проте сучасний стан галузей АПК, особливо сільськогосподарства, — вкрай незадовільний, що безперечно, знижує інвестиційну привабливість цього сектора економіки як для внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів. Значною мірою це пояснюється розбалансованістю і нееквівалентністю фінансово-економічних взаємовідносин між партнерами з виробництва кінце-

вої продукції з різних сфер агропромислового комплексу, які можуть бути ліквідовані шляхом розвитку агропромислової інтеграції; економічні відносини учасників агропромислової інтеграції на всіх стадіях підприємництва, від виробництва до реалізації кінцевої продукції, мають бути взаємовигідними для них і забезпечувати дотримання закону вартості у визначенні цін на продукцію. В умовах ринку, коли ціну формують попит і пропозиція, орієнтиром є роздрібна ціна. Знаючи її, можна загальний прибуток розподілити у цінах на продукцію за стадіями виробництва — переробка — реалізація так, щоб забезпечити умови для отримання рівновеликих прибутків на авансований у виробництво капітал з урахуванням терміну його обороту, що характеризується показником норми прибутку.

Країни Європейського Союзу прийняли шотландську модель кластера, при якій ядром такого спільного виробництва стає велике підприємство, що поєднує навколо себе невеликі фірми. Існує й італійська модель — більш гнучке і "рівноправне" співробітництво підприємств малого, середнього і великого бізнесу. Остання модель заслуговує на увагу з урахуванням особливостей функціонування підприємств сировинного комплексу вітчизняної текстильної промисловості.

Розвиток кластерів викликаний необхідністю створення нового класу виробничих систем в умовах глобалізації економічних відносин. Практика 1990-х років продемонструвала успішну діяльність великого числа різних кластерів і мереж компаній, довела їхні конкурентні переваги в порівнянні з традиційними структурами. Одночасно тенденції глобалізації надають органам влади сприятливі можливості для удосконалювання своєї політики економічного розвитку.

Кластерна концепція поступово завойовувала визнання ділового співтовариства, привертаючи до себе увагу все більшого числа підприємств. На практиці багато кластерів виникали і розвивалися абсолютно природно, без будь-якого поспіху, причому на їхнє формування витрачено десятки років, перш ніж світову економіку охопила гігантська хвиля стратегічних кластерних утворень.

Практика розвитку промислових кластерів підтверджує, що красномовна і переконлива оцінка М. Портером їхніх істотних переваг, обумовлених економічною взаємозалежністю, географічною близькістю і конкурентоздатністю, виявляється недостатньою в реальному житті. У результаті більшість досліджень останнього часу з проблем кластеризації використовують висновки М. Портера лише як вихідний пункт для того, щоб якнайглибше досягнути джерела походження і розмаїття промислових кластерів, динаміки їхнього росту та перетворень, переваги їхнього використання як основи регіональної економічної політики.

Характерними рисами успішної діяльності кластерів є: взаємозв'язки між підприємствами, які роблять учасників кластера сильнішими в порівнянні з тими підприємствами, що працюють поодиночі; кооперація та співпраця, які є стимулами до пошуку нових, більш досконалих методів роботи, орієнтації на інновації, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій; орієнтація на потреби ринку, які є головним фактором визначення загальної стратегії підприємств, та забезпечення відповідності стратегії кожного окремого виробництва загальній стратегії розвитку регіону.

Ініціаторами кластерної політики можуть бути не тільки органи державної влади, але й об'єднання підприємств, які пропонують реалізацію програми стимулювання розвитку кластерів у визначених регіонах. Такі програми отримали назву "кластерна ініціатива". З їх появою почав розвиватися "кластерний консалтинг", тобто надання послуг за проектами виділення на території регіону визначеного виду кластерів, а також викладання теоретичних основ управління кластерними ініціативами — кластерний менеджмент [6, с. 77].

Менеджера кластерної ініціативи: пояснення доцільності кластера у регіоні; ідентифікація кластера; попередній аналіз; формування команди; визначення очікуваного результату; складання плану досягнення очікуваного результату; складання плану невідкладних дій; початок кластерної ініціативи; формалізація розвитку кластера; удосконалення плану розвитку кластера; оцінка

розвитку кластера; функціональне об'єднання кластера з іншими кластерними ініціативами.

Література:

1. Акімова І. Стимули вертикальної інтеграції / І. Акімова, А. Щербаков // Конкуренція. — 2002. — № 1. — С. 25—28.
2. Валентинов В.А. Вертикальна координація як фактор розвитку міжгалузевих відносин в АПК / В.А. Валентинов // Економіка АПК. — 2003. — № 6. — С. 26—29.
3. Герасим М.П. Агропромислова інтеграція в АПК України в контексті її підготовки до вступу в ЄС / Микола Герасим // Регіональна економіка. — 2006. — № 2. — С. 217—225.
4. Єранкін О.О. Формування агропромислових формувань в Україні: глобалізаційний і маркетинговий аспект / О.О. Єранкін // Вчені записки. — 2008. — № 10. — С. 175—186.
5. Захарченко В.І. Кластерная форма территориально-производственной организации. — Ч. I. — Экономические кластеры как новая форма организации производства в регионе / В.И. Захарченко, В.Н. Осипов. — Одесса: "Фаворит" — "Печатный дом", 2010. — 122 с.
6. Захарченко В.І. Кластерная форма территориально-производственной организации. — Ч. II. — Повышение региональной конкурентоспособности на основе кластерного подхода / В.И. Захарченко, В.Н. Осипов. — Одесса: "Фаворит" — "Печатный дом", 2010. — 236 с.
7. Кобець Є.А. Економічна сутність інтеграції в аграрному виробництві / Є.А. Кобець // Держава та регіони. Серія "Економіка та підприємництво". — 2007. — № 1. — С. 146—149.
8. Кобець Є.А. Історичні аспекти розвитку інтеграції, її форми та напрями / Є.А. Кобець // Держава та регіони. Серія "Економіка та підприємництво". — 2007. — № 2. — С. 129—133.
9. Косіюк О.М. Організаційні об'єднання як перспективний шлях розвитку вітчизняних підприємств / О.М. Косіюк // Збірка тез I Міжнародної наук.-практ. конф. ["Економіка та фінанси в умовах глобалізації: досвід, тенденції та перспективи розвитку". — Т. II], (Макиївка, 22—24 квітня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Макиївський економіко-гуманітарний ін-т. — Макиївка: Макиївський економіко-гуманітарний ін-т, 2009. — С. 164—166.
10. Кредісов В.А. Ринкова інфраструктура як системуювворюючий чинник сучасної економіки / В.А. Кредісов // Економіка і управління. — 2003. — № 3. — С. 11—18.
11. Лащик І.І. Сучасні проблеми та напрями розвитку конкурентоспроможності національної економіки України / І.І. Лащик, І.Ю. Кіндрат // Формування ринкової економіки. Спец. випуск "Економіка підприємства: теорія і практика". — Ч. 1. — 2008. — С. 371—379.
12. Музыченко О. Украинский АПК: концентрация для перепродажи [Електронний ресурс] / О. Музыченко. — Режим доступу: <http://proark.com.ua/ark/2007/12/31/172435.html>
13. Мягкова О.В. Мотивация та форми інтеграційних процесів підприємств в економіці / О.В. Мягкова // Держава та регіони. Серія "Економіка та підприємництво". — 2008. — № 3. — С. 171—184.
14. Онищенко А.М. Оптимальное планирование отраслевой структуры сельхозпредприятий / А.М. Онищенко. — К.: Урожай, 1982. — 258 с.
15. Росецька Ю. Аналіз стану внутрішньогалузевої конкуренції в Україні на прикладі підприємств легкої промисловості / Ю. Росецька // Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України. — 2007. — № 1. — С. 27—34.
16. Узун В. Лучшие Российские агрохолдинги достигли эффективности мировых лидеров [Електронний ресурс] / В. Узун // Российская бизнес-газета. — № 364. — 18.12.2007. — Режим доступу: <http://www.rg.ru/2007/12/18/agro.htm>
17. Enright M.J. Surrey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results Working Paper, Institute of Economic Policy and Biasness Strategy: Competition Program, University of Hong Kong, 2000.
18. Flowcs-Willams I. Therole of Cluster Facilitators. TCI preparatory Coarse, Gothendurg, 16.09.2003.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2013 р.